

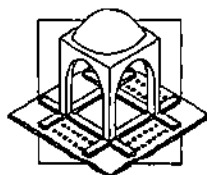
تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران

(از دوران باستان تا ۱۳۵۵ هـ.ش)

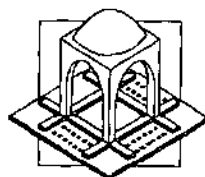
تألیف

دکتر حسین سلطانزاده

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

انتشارات چهارطاق

انتشارات چهارطاق

* تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران *

*تألیف: دکتر حسین سلطان زاده

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی

* ویراستار: صوری: مریم امجد * صفحه آرایی و جلد: راضیه دوستی * حروفچینی: مریم ابراهیمی * لیتوگرافی: طاووس رایانه * چاپ: معراج
* چاپ اول ۱۳۹۰ * شمارگان: ۳۰۰۰ * بها: ۱۰۵۰۰ تومان

همه حقوق محفوظ است. هرگونه تقلید و استفاده از این اثر به هر شکل بدون اجازه کتبی انتشارات چهارطاق ممنوع است.

ISBN: 978-964-95426-6-9

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۵۴۲۶-۶-۹

سلطان زاده، حسین، ۱۳۳۵-

تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران (از دوران باستان تا ۱۳۵۵) / تألیف حسین سلطان زاده. - تهران: انتشارات
چهارطاق، ۱۳۹۰.

۳۴۸ص: مصور، جدول: ۲۲ * ۲۴ س م

ISBN: 978-964-95426-6-9

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۵۴۲۶-۶-۹

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا

۱. شهرنشینی ۲. ایران ۳. تاریخ

۱۳۹۰ س ۸ الف/ ۲۸۴ HT ۳۷/۷۶۰۹۵۵

۲۴۸۷۵۸۱

کتابخانه ملی ایران

فهرست مطالب

مقدمه مؤلف ۷

فصل اول: شهر و شهرنشینی در ایران باستان

۱۱	۱.۱. نقش نماد پردازی در آرمانشهر ایرانی
۱۳	۱.۱.۱. شهر و خلقت جهان (جهان مینویی و جهان مادی)
۱۴	۱.۱.۲. مفهوم شهر
۱۶	۱.۱.۳. اهمیت و جایگاه عدد سه در ایران باستان
۱۷	۱.۱.۴. اهمیت و نقش عدد چهار در فرهنگ کهن ایران
۲۶	۱.۱.۵. ورجمکرد (شهر آرمانی)
۳۳	۲.۱. روند تحولات اقتصادی - اجتماعی و توسعه شهرنشینی
۴۱	۳.۱. ساختار اجتماعی جامعه ایران
۴۹	۴.۱. برخی از عوامل مؤثر در پیدایش شهرها
۴۹	۱.۴.۱. شهرهای اداری - سیاسی (شهرهای شاهی)
۵۵	۲.۴.۱. شهرهای نظامی
۵۸	۳.۴.۱. شهرهای مذهبی
۶۴	۴.۴.۱. شهرهای بازرگانی - تولیدی و شهرهای بازرگانی
۶۸	۵.۱. جایگاه شهر در تشکیلات کشوری و حقوق شهرنشینی
۷۳	۶.۱. عناصر و بخش‌های مهم شهر
۷۳	۱.۶.۱. کهن دژ
۷۳	۲.۶.۱. شارستان
۷۴	۳.۶.۱. سواد (حومه)
۷۵	۴.۶.۱. میدان
۷۶	۵.۶.۱. بازار
۷۸	۷.۱. ساختار شهر

فصل دوم: شهر و شهرنشینی در ایران پس از اسلام

۸۵	۱.۲. تحولات اقتصادی از قرن اول تا قرن هفتم هجری
۸۷	۲.۲. وضع عمومی شهرها از قرن اول تا قرن هفتم هجری
۹۱	۳.۲. آثار و نتایج یورش مغول

۹۹	۴.۲. اصلاحات زمان غازان خان
۱۰۲	۵.۲. برخی از اقدامات خواجه رشیدالدین
۱۰۵	۶.۲. وضع عمومی شهرها تا قرن دهم هجری
۱۱۳	۷.۲. تحولات اقتصادی - اجتماعی از قرن دهم تا قرن چهاردهم هجری
۱۲۱	۸.۲. وضع عمومی شهرها و شهرنشینی از قرن دهم تا قرن چهاردهم هجری
۱۳۵	۹.۲. روند تاریخی شکل‌گیری فضاهای آموزشی
۱۴۸	۱۰.۲. تحولات اقتصادی و شهرنشینی در نیمه اول قرن چهاردهم هجری
۱۴۸	۱.۱۰.۲. تحولات اقتصادی و شهرنشینی از ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰ هـ: ش
۱۵۳	۲.۱۰.۲. تحولات اقتصادی و شهرنشینی از ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۵ هـ: ش

فصل سوم: برخی از ویژگی‌های شهر و شهرنشینی در ایران پس از اسلام

۱۶۷	۱.۳. ساختار اجتماعی جامعه ایران
۱۶۹	۲.۳. نحوه اداره شهر
۱۷۶	۱.۲.۳. حاکم
۱۷۶	۲.۲.۳. رئیس شهر و کلانتر
۱۷۸	۳.۲.۳. کدخدا
۱۷۸	۴.۲.۳. محتسب
۱۷۹	۵.۲.۳. عسس
۱۷۹	۶.۲.۳. داروغه
۱۸۰	۷.۲.۳. قضات
۱۸۲	۳.۳. برخی از قواعد و مقررات شهری
۱۸۶	۴.۳. خصوصیات و رابطه شهر و روستا
۱۸۶	۱.۴.۳. خصوصیات و رابطه کارکردی شهر و روستا
۱۹۲	۲.۴.۳. خصوصیات کالبدی مشترک بین شهر و روستا

فصل چهارم: عناصر و اجزای اصلی شهرها

۱۹۷	۱.۴. محله‌های مسکونی
۱۹۹	۱.۱.۴. روابط اجتماعی حاکم بر محله‌های مسکونی
۲۰۱	۲.۱.۴. خصوصیات فضای کالبدی محله‌ها
۲۰۵	۳.۱.۴. مرکز محله و تأسیسات و تجهیزات آن
۲۰۹	۲.۴. بازار

۲۰۹	۱.۲.۴. روند شکل‌گیری فضای کالبدی بازار
۲۱۶	۲.۲.۴. نقش اجتماعی بازار
۲۱۹	۳.۴. مسجد
۲۱۹	۱.۳.۴. کارکردهای مسجد
۲۲۲	۲.۳.۴. خصوصیات فضای کالبدی مسجد
۲۳۰	۴.۴. مدرسه
۲۳۰	۱.۴.۴. کارکردهای اجتماعی مدرسه‌ها
۲۳۴	۲.۴.۴. موقعیت مدرسه در شهر
۲۳۵	۵.۴. میدان
۲۳۵	۱.۵.۴. کارکردهای میدان
۲۳۶	۲.۵.۴. خصوصیات فضای کالبدی میدان
۲۴۴	۶.۴. ارگ و بارو(سور)
۲۵۱	فصل پنجم: برخی از ویژگی‌های کالبدی شهر
۲۵۳	۱.۵. ساختار شهر
۲۵۷	۲.۵. بافت شهر
۲۶۵	۳.۵. سیمای شهر
۲۷۳	فصل ششم: پیوست‌ها
۲۷۵	پیوست ۱
۲۷۵	۱.۶. برخی از ویژگی‌های روستا
۲۷۵	۱.۱.۶. ساختار اقتصادی
۲۷۷	۲.۱.۶. ساختار اجتماعی
۲۷۹	۳.۱.۶. برخی از ویژگی‌های فرهنگی
۲۸۱	۴.۱.۶. ساختار فضای کالبدی
۲۸۵	پیوست ۲
۲۸۵	۲.۶. برخی از ویژگی‌های شهر
۲۸۵	۱.۲.۶. ساختار اقتصادی
۲۸۸	۲.۲.۶. ساختار اجتماعی
۲۹۱	۳.۲.۶. برخی از ویژگی‌های فرهنگی
۲۹۳	۴.۲.۶. ساختار فضای کالبدی

۲۹۷	پیوست ۳
۲۹۷	۳.۶. از تخت جمشید تا قلعه سرخ (تداوم و پیوست در طراحی فضای شهری)
۳۰۵	پیوست ۴
۳۰۵	۴.۶. شروع شکل گیری میدان های معاصر (گسست در طراحی فضاهاى معاصر)
۳۰۶	۱.۴.۶. میدان توپخانه به عنوان میدان عمومی و حکومتی
۳۱۱	۲.۴.۶. میدان های ناحیه ای و میدان های طراحی نشده
۳۱۳	۳.۴.۶. میدان های طراحی شده
۳۱۵	پیوست ۵
۳۱۵	۵.۶. سالشمار برخی از رویدادها و آیین نامه های شهری از دوره قاجار تا ۱۳۵۵ هـ. ش
۳۲۱	فهرست تصاویر
۳۲۴	فهرست اصطلاحات
۳۲۶	فهرست منابع مطالب و تصاویر
۳۳۹	فهرست نام اشخاص
۳۴۲	فهرست نام جایها

مقدمه مؤلف

هر فضای کالبدی به منظور در بر گرفتن فعالیتی معین و برای پاسخگویی به نیازها و خواسته‌های استفاده‌کنندگان پدید می‌آید و شکل آن علاوه بر مشروط شدن توسط عوامل مزبور، تحت تأثیر عوامل متعدد دیگری از جمله ویژگی‌های محیط طبیعی، مصالح و امکانات فنی، فرهنگ حاکم بر جامعه و خلاقیت طراحان قرار می‌گیرد. بنابراین، شکل هر فضای کالبدی عوامل مزبور را در زمان پیدایش و هنگام توسعه و تغییرپذیری خود، منعکس می‌کند. به همین ترتیب، یک شهر که دربرگیرنده فعالیت‌ها و کارکردهای بسیار متنوع و پیچیده‌ای است، نه تنها نمی‌تواند از خصوصیت تحرک و تغییرپذیری پدیده‌های اجتماعی تأثیر نپذیرد و از نتایج و عواقب آن بر کنار باشد، بلکه همواره برای تأمین فضاهای مناسبی برای کارکردها و فعالیت‌های نوین، تغییر شکل‌های لازم را می‌پذیرد و — در حالت مطلوب و ارگانیک — با به پای تحولات اجتماعی حرکت می‌کند. ارتباط متقابل این دو — فضاهای کالبدی و تحولات اقتصادی — اجتماعی — همواره به گونه‌ای است که هرگونه کاستی و نقصی که در یکی پدید آید، عوارض آن در دیگری منعکس می‌شود.

هریک از شهرها و سکونتگاه‌های قدیمی ما، گنجینه فرهنگی با

ارزشی به‌شمار می‌آید که نمایانگر روند تاریخ حیات اجتماعی جاری در آن است و هریک از عناصر و فضاهای آن گویای بخشی از ویژگی‌های اجتماعی — فرهنگی جامعه است که با بررسی شناخت آن می‌توان به زوایا و ابعاد غیر مدون و ناشناخته‌ای از تاریخ اجتماعی این سرزمین پی‌برد. برای مثال، موقعیت سیاسی — اجتماعی دستگاه‌های حکومتی و نیز تمایز و تقابل آنها با مردم، به‌صورت فضایی موسوم به کهن دژ (قهنذر، ارگ) عینیت می‌یافته است که توسط بارو و اغلب خندقی از سایر فضاهای شهری جدا می‌شده است. هم‌چنین با بررسی موقعیت و خصوصیات کمی و کیفی بازار یک شهر و عناصر واقع در راستای آن، می‌توان به روند تاریخی اقتصادی — اجتماعی شهر در گذشته پی‌برد. به همین ترتیب نوع و چگونگی فضاهای عمومی و تجمع مردم در هر شهر (آگورا، فورم، میدان، مسجد جامع و...) می‌تواند گویای میزان و نحوه شرکت مردم در اداره جامعه و به عبارت دیگر، چگونگی و محدوده فعالیت‌های سیاسی — اجتماعی و نحوه کسب و توزیع قدرت سیاسی در جامعه باشد. هم‌چنین نحوه همزیستی طبقات، اقشار و گروه‌های مختلف جامعه در هر شهر، در چگونگی شکل‌گیری فضای کالبدی محله‌های مسکونی و روابط درونی بین عناصر هریک و ارتباط هر کدام با سایر فضاهای شهری منعکس می‌شود. یافت هر شهر

علاوه بر تأثیرپذیری از نیروها و عوامل درونی، به طور عمده تحت تأثیر ویژگی‌های محیط طبیعی و عوامل سرزمینی شکل گرفته و نحوه تدابیر و راه‌حل‌های اتخاذ شده را توسط شهروندان برای پاسخگویی به نیازها و خواسته‌ها منعکس می‌کند.

بافت شهرهای قدیمی این سرزمین که تا قرن چهارده هجری ضمن پشت سر نهادن فراز و نشیب‌های بسیار، همراه با تحولات اقتصادی - اجتماعی از تحرک و رشدی کمابیش موزون و متعادل برخوردار بود، در برابر دگرگونی‌ها و تحولات سریع اقتصادی - اجتماعی و به‌ویژه در برابر ورود تکنولوژی مدرن، تغییر هنجارهای اجتماعی و عدم آگاهی و کفایت طراحان و برنامه‌ریزان در گذشته؛ توانایی هماهنگی با تغییرات را از دست داد. امروزه بافت اغلب شهرهای قدیمی به‌طور وسیعی دچار تخریب و فرسودگی شده‌است و اگر روند تحولات به همین ترتیب پیش رود، تا چند دهه دیگر اثر قابل ملاحظه‌ای از بافت‌های قدیمی برجای نخواهد ماند و تنها عناصر منفرد و مجردی که ارزش‌های محیطی خود را از دست داده‌اند، باقی خواهند ماند.

کسانی که در حال حاضر در این بافت‌ها زندگی می‌کنند، حداقل از دو جهت تحت فشار قرار دارند: نخست فشار ناشی از فقدان تأسیسات و تجهیزات لازم در این بافت‌ها و فرسودگی آنها و سپس فشار روانی - اجتماعی ناشی از زندگی در بافت‌هایی که از ارزش و منزلت اجتماعی مناسبی برخوردار نیستند و در حال تبدیل شدن به محله‌هایی فقیرنشین هستند و این موضوع عامل مهمی در جهت تسریع فرسودگی و انزوای بافت‌های مزبور به شمار می‌آید.

مطالعه و بررسی ویژگی‌های کالبدی و کارکردی شهرهای قدیمی کشور، علاوه بر آن که می‌تواند برخی از زوایای مبهم و ناشناخته تاریخ و فرهنگ کشور را آشکار و تا حد قابل توجهی کمبود منابع و اسناد مدون تاریخ اجتماعی و هنر این مرز و بوم را جبران کند؛ می‌تواند زمینه مناسبی را برای اتخاذ تدابیر و روش‌هایی برای احیاء این بافت‌ها فراهم آورد تا در پرتو آن، حیات اجتماعی جاری در آنها سامان یابد و امکان جلوگیری از ویرانی فراهم آید تا شاید چنین گنجینه‌ها و ثروت‌های فرهنگی عظیمی که به هیچ‌وجه امکان جایگزینی آنها توسط هیچ پدیده و فضایی وجود ندارد، به حیات خویش ادامه دهند.

این دفتر - که خالی از نقص و کاستی نیست - به‌منظور تدوین مقدمه‌ای بر مطالعه یکی از شهرهای تاریخی توسط مؤلف، نوشته شد اما به سبب آن که اندکی از حالت اختصار و اجمالی که در شأن یک مقدمه است، خارج شد، به‌صورت مستقل ارائه شد.

متن نخستین این کتاب در سال ۱۳۶۵ منتشر شد و در سال ۱۳۶۷ نیز تجدید چاپ شد و پس از مدت کوتاهی نسخه‌های آن تمام شد. پس از آن تا چند سال کوتاهی ناشر در تجدید چاپ سبب شد که تصمیم بگیرم تا محتوای کتاب را توسعه دهم، اما متأسفانه پس از گذشت دو دهه چنین امکانی پدید نیامد و چون همواره عده‌ای سراغ کتاب را می‌گرفتند و کپی‌های فراوانی از آن تهیه می‌شد، سرانجام تصمیم گرفتم آن را با اصلاح برخی از جنبه‌های شکلی، منتشر کنم. اصلاح صورت گرفته به این ترتیب است که برای سهولت خواندن متن کتاب، منابع که زیرنویس شده بود، به شکل ارجاع درون متنی تبدیل

تبریز، خشتی استوار در معماری ایران، افزون بر بررسی شهر به صورت اسنادی، شمار فراوانی اسناد تصویری به صورت نقشه و نما از بناهای دیمی شهر ارائه شده که توسط دانشجویان قدیمی دانشگاه آزاد اسلامی تبریز ترسیم شده بودند. در هر یک از این آثار با رویکرد خاصی به شهر و فضاهای شهری و معماری آن توجه شده که به نظر می‌رسد در کنار هم رویکرد نسبتاً مناسبی درباره چگونگی روش تحقیق درباره شهرهای ایران ارائه شده است که می‌تواند برای پژوهشگران جوان سودمند باشد.

به هر ترتیب این اثر کمبودها و اشکال‌های فراوانی دارد که مؤلف امیدوار است سرانجام بتواند به شکلی اساسی آن را اصلاح کند. از پژوهشگران گرانقدر و همکاران ارجمند در خواست می‌شود که مؤلف را از نظرها و پیشنهادها و انتقادهای خود آگاه سازند.

حسین سلطان‌زاده

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

شد و یادداشت‌ها به انتهای هر بخش یا فصل منتقل شد.

یک بخش در فصل اول و سه پیوست در انتهای متن به کتاب افزوده شد تا برخی از کمبودهای متن پیشین برطرف شود، هر چند که از نظر مؤلف هنوز کمبودهای فراوانی برای شناخت تاریخ و چگونگی تحول شهرهای ایران وجود دارد که البته با توجه به این که مؤلف کتاب‌های دیگری پس از این کتاب درباره ایران منتشر کرده است، امید است این مجموعه کتاب‌ها در کنار هم امکان شناخت مختصری از شهرهای ایرانی را برای پژوهشگر محترم فراهم آورد که از آن جمله می‌توان به کتاب: نابین شهر هزاره‌های تاریخی؛ فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران، و تبریز، خشتی استوار در معماری ایران اشاره کرد.

در کتاب نابین، شهر هزاره‌های تاریخی، به شکل میدانی به بررسی شهر پرداختم و اطلاعات سودمند و کم‌نظیری درباره شهر فراهم آوردم که در بین منابع مربوط به تاریخ شهرهای ایران در نوع خود کم‌نظیر است. البته بررسی‌های مربوط به این شهر که به تدریج و طی یک دوره تقریباً چهار ساله میان سال‌های ۱۳۶۲ تا ۱۳۶۶ و تنها با امکانات شخصی صورت گرفت، برخی از ویژگی‌های مهم شهرهای ایران را آشکارا می‌سازد، در حالی که سبب از میا رفتن آثار باستانی و تاریخی شهرهای قدیمی کشور، متأسفانه به سادگی نمی‌توان به تاریخ روند شکل‌گیری آن‌ها پی برد. در کتاب فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران، به نظر می‌رسد که نخستین طبقه‌بندی و تعریف جامع از فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران ارائه شده است. در کتاب